

DE KAST VAN HET KOORORGEL IN DE LAURENSKERK TE ALKMAAR

Korte beschouwing, op grond van de bevindingen tijdens een in augustus 1994 begonnen onderzoek van de decoratieve afwerking van de kast en de daartoe verzamelde gegevens over het gebouw en zijn inrichting, bedoeld als bijdrage aan de voorbereiding van een restauratieplan.

Willem Haakma Wagenaar

DE KAST VAN HET KOORORGEL IN DE LAURENSKERK TE ALKMAAR

Van de vroegere tot één gebouw verenigde Sint Mathiaskerk en Sint Laurenskerk werd het westelijk deel vernield toen de vrijwel voltooide toren op 29 oktober 1468 instortte.¹⁾ Dit ongeluk was waarschijnlijk te wijten aan een fout in de constructie van de klokkenstoel waarin kort tevoren drie nieuwe klokken waren opgehangen. Het was aanleiding tot de bouw van de huidige kruisbasiliek. Hoewel de eerste steen daarvoor al in 1470 werd gelegd, zal de bouwactiviteit aanvankelijk gericht zijn geweest op het herstellen en onder één kap brengen van het gehavende gebouw dat vervolgens "de schuit" werd genoemd.²⁾

Aan het einde van de eeuw waren ten oosten van "de schuit" het koor en de oostelijke helft van het dwarsschip van de nieuwe Sint Laurenskerk verrezen.³⁾ Aan de voltooiing van de westelijke helft van het transept moest nog worden begonnen toen in 1503 de traliedeuren in het sacramenthuis werden aangebracht. Omdat van verrekening van het in 1500 bij Antonis Keldermans bestelde sacramentshuis niets is te vinden en inmiddels andere bouwmeesters bij het toezicht en ontwerpen waren ingeschakeld, is niet duidelijk aan welk sacramentshuis die deuren werden bevestigd.⁴⁾ Wellicht nog aan het sacramentshuis in het koor van de oude kerk.

In 1508 werd deze "schuit" in de as gelegd. Uit het feit dat daarbij ook de twee orgels verloren gingen kan worden afgeleid dat het koor van het nieuwe werk nog niet in gebruik was genomen.⁵⁾ Het kooruurwerk uit 1498 stond dus nog in de oude kerk en moet bij de brand minstens zwaar zijn beschadigd.

De inrichting van het nieuwe koor was in 1512 zover dat dit deel kon worden ingewijd.⁶⁾ Een jaar tevoren was het nieuwe orgel van Van Covelen in de noordelijke zijbeuk van het koor gereed gekomen.

Een in 1994 begonnen onderzoek van de geschilderde afwerking van dit orgel veranderde door de bevindingen in een onderzoek van de gedaantewisselingen van kast en balcon. Om het verslag daarvan te vereenvoudigen eerst nog enige gegevens in chronologische volgorde gememoreerd:

1518. Het atelier van Cornelis Buys schildert de voorstelling van "Het Laatste Oordeel" op het gewelfbeschoot boven de koorsluiting.7)

± 1520. In de zuidelijke zijbeuk van het koor komt een tweede orgel. Het is kleiner dan het orgel uit 1511 ertegenover dat sindsdien het "grote orgel" zal worden genoemd.8)

1521. De koorheren krijgen nieuw gestoelte.9) Waarschijnlijk komt tegelijkertijd of even later het koorhek gereed.

Zoals zal blijken, beschikken de koorheren weer over een uurwerk. Het heeft bewegende figuren waarvan er minstens één de uurbel slaat.10) Het koor kan zich nu compleet ingericht presenteren aan de leken in het inmiddels ook voltooide schip. Het door Bruinvis niet aanvaarde bericht over een wijding in 1521 betrof waarschijnlijk de wijding van dit deel van de kerk en het midden voor het koorhek geplaatste altaar.11)

1543. In de dakruiter op de kruising komt een uurwerk met voorslag van negen klokjes. Het is verbonden met een wijzerplaat in het gewelf van de viering en een met de uurklok meeklinkende bel. Deze voorziening maakt het uurwerk in het koor overbodig zodat het kan worden verkocht (1547).12)

1545. Het kleine aan zuidzijde geplaatste orgel wordt vervangen door een 6 voets-instrument van Claes Willemsz.13) Het balkon van het eerste instrument bleef daarbij waarschijnlijk onaangetast. In hetzelfde jaar voorziet hij het noordelijke orgel van een borstwerk van twee stemmen en, naar wordt aangenomen, van de pedaal-trompet, ondergebracht in het aparte kastje rechts van de bestaande kast.14)

De Reformatie brengt een sanering van het kerkinterieur met zich mee. Bij de herinrichting wordt het koorgestoelte vermaakt om in de koorsluiting geplaatst te kunnen worden. Van het koorhek wordt het middenvak met het noordelijke verwisseld zodat de aan het noordelijke vak scharnierende deur en de zuidelijke deur als excentrisch geplaatste dubbele deur de passage bij een begrafenis vergemakkelijken. Met de twee koororgels is Alkmaar inmiddels achter gebleven bij de ontwikkeling in de meeste andere steden die lijken te wedijveren in het bouwen van het mooiste concert-orgel. Het duurt vier jaar voor de stad kan ingaan op het in 1634 door de organist gedane verzoek om een groot instrument met rugpositief.15)

1638. Op 6 juni van dat jaar wordt aan Levinus Eekmans opdracht gegeven het zuidelijke orgel als rugpositief te voegen bij het "grote orgel" aan noordzijde.¹⁶⁾ Op 27 juli wordt besloten dat het vergrote instrument geplaatst zal worden tegen de blinde westwand van het schip.¹⁷⁾ Eind augustus overlijdt Eekmans. Er moet dan onder zijn leiding al veel werk verzet zijn. Zijn weduwe ontvangt daarvoor f.340. Dit houdt in dat er minstens 68 mandagen aan de orgels was gewerkt, het werk van de door de stad beschikbaar gestelde timmerlui niet meegerekend (Eekmans' daggeld was op f.5 vastgesteld).¹⁸⁾ De voortzetting van het werk wordt vervolgens opgedragen aan Germer Galtusz van Hagerbeer. In oktober is het plan om de twee orgels samen te voegen en met enige stemmen uit te breiden verlaten ten gunste van de bouw van een geheel nieuw orgel in een nieuwe kast. Uit het bestek van 21 oktober 1638 blijkt dat het pijpwerk van de twee koororgels al voor de realisering van het eenvoudiger plan naar Leiden was gebracht.¹⁹⁾ De kasten van de koororgels waren dus leeg en gedeeltelijk gedemonteerd, wachtend op een opkoper.

1647. Na de voltooiing van het grote orgel in 1646 is het geld nog niet op. Er wordt besloten om het vroegere "grote orgel" weer te herstellen tot bespeelbaar instrument. Dit werk wordt uitgevoerd onder leiding van Jacobus Van Hagerbeer, de jongere broer van de in 1646 overleden Germer, en eind 1651 verrekend. De rekeningen van Van Hagerbeer, de onderaannemers en materiaalleveranciers zijn, getuige een overzicht uit 1652, compleet bewaard.²⁰⁾

1703-1704. Tijdens de door Johannes Duyschot uitgevoerde restauratie verkrijgt het balkon zijn huidige vorm door de uitbreiding rechts waarmee het onderhoud van de in het aparte kastje geplaatste pedaal-trompet wordt vereenvoudigd.²¹⁾ Het kastje is sindsdien verscholen achter balustrade en daarop geplaatste schermen.

De huidige afwerking van kast en balkon

De kast is afgewerkt in een mahoniekleurige hout-imitatie. Het paneel boven de speeltafel is in een grove notenhout-imitatie geschilderd. Het decoratieve lofwerk boven de pijpenvelden en op de pijpentorens, de schermstukken onder de pijpen en het

sierwerk onder aan de kast zijn alle verguld. Het schilderwerk op het balcon is wat donkerder van kleur dan de kast en goud is alleen aanwezig op de decoratieve sluitstukken van het hangend gewelf aan onderzijde en in de heraldisch gepolychromeerde wapens in de arcatuur van de balustrade. De pinakels tussen het lofwerk en de torenbekroningen op de kast onderscheiden zich door hun lichtgrijze kleur van de mahoniekleurige kast.

Een halfslachtig geheel. De opdracht van de Gemeente Alkmaar voor een onderzoek naar de vroegere afwerking van de kast werd dan ook gegeven in de verwachting dat het orgel oorspronkelijk gepolychromeerd is geweest zoals dat het geval lijkt met de in het Rijksmuseum overgebleven 16e-eeuwse orgelkasten uit Scheemda en Harenkarspel.

De uitkomst van het onderzoek was anders. Aan de huidige afwerking, die nog eens gedeeltelijk is overgedaan, ging een egaal grijze vooraf. Dit grijs is ook te vinden op de luiken en de uitbreiding van het balcon, materiaal van de restauratie 1703-1704 waarbij volgens dezelfde bron het orgel opnieuw werd geschilderd.²²⁾ De grijze afwerking kwam in de plaats van een goudgele houtkleur die echter ontbreekt op genoemde onderdelen uit 1703-1704. Het grijs is dus in 1704 aangebracht, de gele houtkleur bij een eerdere restauratie. De gele houtkleur is namelijk niet alleen aanwezig als eerste verflaag op het 16e-eeuwse hout maar ook op de vele uit loodblad gesneden en gebosselleerde onderdelen die voor verdwenen of beschadigd snijwerk in de plaats blijken te zijn gekomen. Tot aan het herstel met die aanvullingen uit lood was de geheel eiken kast ongeschilderd, net zoals het koorgestoelte en het koorhek.

De loden replica's

De onderdelen die vervangen zijn door de opmerkelijke loden replica's zijn de volgende:

1. 2. de kruisbloemen op de open spitsen boven de ronde pijpentorens.
3. de sluitbloem vooraan in het lofwerk op de middelste pijpentoren.
4. 5. de gebogen lofwerk-schermen op beide ronde pijpentorens.
6. het gebogen lofwerk-scherf op de rechterflank.

7. de bovenste uitloper van het achterste stuk lofwerk boven voor het pijpenveld in de rechterflank.
 8. 9. de schuingeplaatste schermstukken midden in de frontale pijpenvelden.
 10. de uitloper van de voorste van de ondersteboven geplaatste stukken lofwerk voor het pijpenveld in de linkerflank.
 11. 12. 13. de met drielobbige blaadjes afgesloten kammen onder de drie pijpentorens.
 14. 15. de kamlijsten onder aan de flanken.
 16. het Egmond-wapen in het voorste van de drie casementen in de linkerzijde van het balkon, inclusief helmteken, lofwerk, gekruiste stammen van het Gulden Vlies en omraming.
- Deze replica's van verdwenen of beschadigde onderdelen zijn gemaakt in 1961. Het daarvoor gebruikte materiaal staat in de rekening van de tinnegieter Jan Maertensz vermeld: 23)
- "30 novemb(er) noch 77½ lb loot tot het lofwerck f 9.13.12."

De kast geverfd

De herstellingen in lood maakten het noodzakelijk de tot dan toe ongeverfde eiken kast na herstel te schilderen. Met de toen aangebrachte effen diepgele kleur werd het vroegere beeld van de kast zo goed mogelijk benaderd. Ter verkrijging van een levendig effect werd aan deze verflaag de kleurstof *curcuma* toegevoegd. Deze stof werd ook "Indische saffraan" genoemd en en het is dan ook als "seferaan" vermeld in de rekening van Meindert Slingelant voor aangeschaft materiaal uit 1651.24)

Hoe verfomfaaid de kast was toen besloten werd het orgel weer te reconstrueren, nadat er in 1638 volgens tweemaal gewijzigd plan aan was gewerkt om het met het zuidelijke orgel als rugpositief uit te breiden en de kast vervolgens onder een zeil op zijn eind had gewacht, blijkt niet alleen uit deze reeks herstellingen in gebosseleerd lood. Het is ook af te leiden uit de andere voor de reconstructie aangeschafte materialen en verrichte werkzaamheden. Er moest een nieuwe verankering voor de ophanging van de kast worden gesmeed en er waren 12 mandagen nodig om het metsel- en pleisterwerk aan de muur achter het orgel in orde te brengen. Met koperdraad werden de losgeraakte en gebroken stukken snijwerk op hun plaats en aan

elkaar bevestigd.²⁵⁾ Een houtsnijder werd niet aangetrokken. Het ontbrekende werd aangevuld door degenen die bedreven waren in het werken met loodblad. Toch is er snijwerk aanwezig dat geen bestanddeel is van de oorspronkelijke kast. De ronde schermstukken aan de voet van de ronde pijpentorens zijn gesneden in de vormtaal van de vroege Renaissance. Zij zijn dus niet bijgemaakt in 1651 maar veel eerder. Zij zouden in 1545 geplaatst kunnen zijn tijdens de aanleg van het borstwerk door Claes Willemsz. Veel waarschijnlijker is het dat zij afkomstig zijn van het in hetzelfde jaar door Claes Willemsz vernieuwde orgel aan de zuidzijde. Dit lijkt des te aannemelijker door het volgende.

Het balcon, tweemaal Saenredam.

De middenas van het veelhoekige gothische balcon wordt benadrukt door de stand van de wapens in de casementen. Zij waren alle naar het midden gekanteld. Het wapen van het graafschap Holland hoort op het schuine vlak links. Bij de uitbreiding van het balcon in 1704 zal het als 'provincie-wapen' zijn verplaatst in verband met het nieuwe stadswapen op de uitbreiding van het balcon. Het links aanwezige Habsburg-wapen moet uit een van de casementen van de rechterhelft afkomstig zijn. De wapens aan linkerzijde, tot en met het linker exemplaar in het front, en de wapens aan rechterzijde horen naar elkaar te neigen, zoals dat nog het geval is aan het zeer verwante balcon van het orgel uit Harenkarspel. Ondanks de verwisseling van de twee wapens en de rechthoekige uitbreiding rechts, is het nog steeds frappant dat het gothische balcon naar links verschoven onder de orgelkast is geplaatst. Dit is dan ook al vaker opgemerkt, eveneens dat deze verschuiving is afgedwongen door de doorgang in de muur, links van de speeltafel. Het betekent dat het balcon voor dit orgel te klein is en dus niet voor zijn huidige plaats werd ontworpen. Het is ondenkbaar dat zo'n zorgvuldig gedetailleerd veelhoekig balcon in een dergelijke positie onder de orgelkast met zijn dominante overhoekse mid-dentoren bedoeld kan zijn. Het is eveneens ondenkbaar dat als dit niet was voorzien, de vaardige schrijnwerkers zo'n vergissing in het ontwerp niet tijdig zouden hebben onderkend. Er is van Saenredam geen tekening of schilderij met het noor-

delijke orgel bekend. Het zuidelijke koororgel is echter op twee van zijn panelen te zien. Bij mijn weten zijn deze afbeeldingen van het zuidelijke orgel nog nooit met elkaar vergeleken.

Het bekendst is het paneeltje uit 1661 in Boymans dat het zuidelijke orgeltje frontaal weergeeft. De beschilderde luiken zijn gesloten. Rechts van de kast hangt tegen de hoekpijler van het transept een vergulde dubbele trompijp. In de vorm van de luiken is de aanwezigheid van een kleine overhoekse pijpentoren in de bovenhelft van de kast te herkennen en opzij twee ronde pijpentorens over de volle lengte, iets te plat weergegeven. Op de luiken staat geschreven:

"Ick pieter Janss Saenredam, heb
dit geteeckent in de grote kerck tot
Alckmaar. ofte St. Loūrens A^o 1661
en dese doen oock geschildert (...) "26)

De vraag blijft wat Saenredam in 1661 gezien heeft. Hing de loze kast nog op zijn plaats of stond deze elders op de grond en werd de plaats aan de muur in herinnering gehouden door de nog niet gedichte gaten? Waren het slechts de luiken van het al in 1638 onttakelde instrument die Saenredam nog in schets en schilderij heeft kunnen vastleggen? 27) Het laatste lijkt mij het meest waarschijnlijk. Het zou de 'platheid' van de weergegeven kast verklaren en ook waar het hier nu om gaat: Het orgel heeft geen balcon en er is daarvoor tussen kast en deuren ook geen ruimte! De organist zou een ladder hebben moeten laten aanrukken om het klavier te kunnen betasten. Het andere paneel waarop het zuidelijke orgel te zien is, heeft grotere afmetingen en is geschilderd in 1637. Het bevindt zich in een particuliere collectie in Engeland. 28) Het vertoont een gezicht door de zuidbeuk van het schip naar het oosten. Vanuit het transept nadert een begrafenisstoet, op weg naar het graf dat in de 3e zuidelijke zijkapel van het schip is geopend. In de achtergrond staan de deuren van de zuidelijke kooringang open, net als op het schilderij uit 1661. Daarboven is het zuidelijke orgel te zien, gedeeltelijk afgedekt door de zuidoostelijke hoekpijler. Het is nauwelijks meer dan het silhouet maar duidelijk onderscheidt het orgelbalcon zich van de terugliggende orgelkast erboven. Zo gaf Saenredam het in 1637 weer, een jaar voordat Eekmans aan de slag ging om dit

orgel bij het noordelijke te voegen.

Al volgens het eerste plan zou het zuidelijke orgel opgaan in het nieuwe geheel. Het zou daarin als rugpositief worden opgenomen. Het eerste wat Eekmans aan noordzijde zal hebben gesloopt was de balustrade van het balcon van het "grote orgel". Toen Jacobus van Hagerbeer dit orgel weer bespeelbaar moest maken, was van die kast veel ernstig beschadigd, het balcon verdwenen. Het te smalle balcon van het laatgothische zuidelijke orgel, dat de vernieuwing uit 1545 moet hebben overleefd, werd nu in verschoven positie onder het herstelde instrument aan de noordzijde geplaatst. Het Egmond-wapen was inmiddels zo gehavend dat het vervangen werd door een replica uit loodblad. Het wapen dat het veld moest ruimen voor de verbinding met de pedaal-trompet kon als vervanger niet worden gebruikt omdat de stand van dit wapen uit de rechterhelft verkeerd was. Het balcon onderscheidt zich van de kast in de profilering van de basementen. De gekeperde en geschakeerde zuilen aan de balustrade vertoonden sterke gelijkenis met de stijlen van het in de vorige eeuw verdwenen Van Covelen-orgel uit 1522 in Rhenen.²⁹⁾

Waar het gothische balcon van het zuidelijke orgel bewaard bleef zodat het de plaats van het gesloopte noordelijke exemplaar kon innemen, mag worden aangenomen dat de Renaissance-scherfstukken onder in de pijpentorens, eveneens van de zuidzijde afkomstig zijn; uit de kast door Claes Willemsz in 1545 verbouwde of vernieuwde kast.

Er is nog een herstelling met beschikbare onderdelen te ontdekken in het balcon. Tegen de penanten van de casementen staan zuiltjes, met op hun kapiteel een pinakel. Op de hoeken van het balcon staan drie van dergelijke pinakel-zuiltjes gegroepeerd. Deze drielingen zijn uit één stuk gesneden. De middelste van de drie heeft een hoger basement. Dit geldt niet voor de drie pinakelzuiltjes op de uiterste hoek links, naast het al genoemde Egmond-wapen. Deze drie staan los tegenelkaar en hun basementen hebben alle dezelfde hoogte. Anders dan bij de drielingen loopt de achterliggende penant door tot tegen de handlijst van de balustrade. In al deze afwijkingen komen de drie op de linkerhoek overeen met de enkele pinakel-zuiltjes tegen de linkerflank en het centrale exemplaar in het front. Zij zijn dus afkomstig uit de rechterflank die bij de uitbrei-

ding van het balcon in 1704 werd weggebroken. De oorspronkelijke drieling zal in de periode 1638-1651 zijn beschadigd, tegelijk met het oorspronkelijke Egmond-wapen en was wellicht ook in lood opgelapt.

De bekroning van de kast

Bij de reconstructie door Van Hagerbeer in 1651 moesten de vierkante torens met hun open spitsen van nieuwe kruisbloemen worden voorzien. Die werden als gezegd uit loodblad gesneden. De hogels langs de spitsen, door breuk tot stompjes gereduceerd, werden in hun beschadigde staat gelaten, een compleet gebleven enkeling misschien zelfs alsnog gecoupeerd. Er ontbreekt meer. De vier hoekstijlen van de torentjes met de open spitsen eindigen als pinakel. Zij zijn ter hoogte van het midden van deze pinakels verbonden door een horizontaal 'vloertje' waarop de spits staat. Dat ziet er heel amateuristisch uit. Oorspronkelijk zal dit constructieve element aan het oog onttrokken zijn geweest door een miniatuur-balustrade van door driepasbooggjes gekoppelde stijlen tussen deze pinakels en de de formele verbinding; de ezelsrug. Bij vergelijking van foto's uit 1895, gemaakt na de restauratie Wed.Ypma, en de toestand na de voltooiing van de restauratie Flentrop uit 1939, blijkt dat er twee pinakels zijn verdwenen. Zij stonden aan weerszijden van de zeshoekige middentoren. Het linker exemplaar was aan de toren gekoppeld met een korte luchtboog bestaande uit een driepas met opliggende S-boog. De verdwijning is het gevolg van de op advies van de toenmalige organist in de afdekking achter de ronde pijpentorens gemaakte scharnierende luiken voor het onderhoud van het moeilijk bereikbare trompet-register.³⁰⁾ Als herinnering aan die verdwenen pinakels steekt nu nog de helft van die luchtboog uit de westelijke hoek van de middentoren. Overigens was die 'luchtboog' op een te hoge plaats herbevestigd, midden in de doorlopende casementen van pinakel en steunbeer.

Net als Flentrop en Ypma, kon Van Hagerbeer in 1651 met de torens over de kast schuiven. Zij zijn constructief geen bestanddeel van de kast. Zo is het mogelijk de vierkante torens met hun open spitsen overhoeks neerte zetten en zou de zeshoekige middentoren wat verder naar voren geschoven kunnen

worden maar niet zover dat een organische voortzetting van de overhoekse pijpentoren ontstaat. Voor de pinakels tussen het lofwerk geldt hetzelfde wat de constructie betreft, maar hun plaats ligt min of meer vast door het lofwerk waar zij tussen staan en de stijlen van de kast waarvan zij de voortzetting dienen te zijn. Alleen de positie van de achterste pinakels op de flanken, tegen de muur, is het gevolg van de manier waarop hier het opgaande lofwerk in 1651 is gecompleteerd. Het boven de linkerflank aanwezige oude snijwerk hoort, getuige zijn gebogen buitenvorm, boven een van de ronde pijpentorens te staan. Naar dit overblijfsel zijn de loden replica's boven de ronde pijpentorens gemodelleerd en het ten onrechte gebogen exemplaar boven de rechterflank. Oorspronkelijk moet boven de flanken lofwerk hebben gestaan dat een voortzetting was van het snijwerk boven tegen de pijpen opzij, onder de bovenlijst van de kast. De achterste pinakel zal toen hebben gestaan boven de achterste stijl die één geheel met het laatste blind stuk van de kast vormt. De resten lofwerk die ondersteboven tegen deze verscholen geraakte pijpenvelden hangen zijn overgebleven van de oorspronkelijke versieringen bovenaan de flanken.

Van de pinakels tussen het lofwerk is het exemplaar links boven de rechter pijpentoren van latere datum. De wimbergen zijn niet als in de andere pinakels gezwenkt, de finaal is veel dikker en begint met vier proppen ter plaatse van de onbegrepen profiellijst. Het warme geel, waarmee de kast in 1651 weer een uniforme eikenkleur verkreeg, is op deze pinakel aanwezig. Gezien de klaarblijkelijke afwezigheid van een houtsnijder bij de herstelling van 1651, zal deze pinakel dus al bij een eerdere gelegenheid zijn bijgemaakt.

De mogelijke herkomst van de torens op de kast

De ezelsruggen aan de spitse torentjes komen in profiel en vorm van de hogels overeen met de S-vormige lijst, uitlopend in een gebogen kruisbloem, waarmee de vlakke pijpenvelden tussen de pijpentorens zijn beëindigd. De open ui op de zeshoekige middentoren heeft eenzelfde profiel. De hogels op de open ui zijn uiteraard van een ander type dan de eerder genoemde die tegen een denkbeeldig vlak zijn geplaatst.

Geen 16e-eeuwse orgelkast had een bekroning die zo sterk leek op de uit de zuidelijke Nederlanden in de noordelijke kuststreken geïmporteerde torenarchitectuur. Orgelkasten in laatgothische stijl waren afgesloten door lofwerk tussen pinakels (Pieterskerk en koororgel Jacobikerk in Utrecht, Van Covelengorgel in Rhenen uit 1522).³¹) De ouderwetsere kasten hadden bovenaan een miniscule balustrade waarbovenuit open spitsen op vierkante grondslag oprezen (Klaaskerk en Mariakerk in Utrecht, groot koororgel in Haarlem).³²) Die open spitsen met hun vele dicht bijeengeplaatste stijlen, deden de kasten meer op grote vogelkooien lijken dan op werkelijke torens. Merkwaardig is dat de markante gothische zeshoekige toren in Alkmaar niet aansluit op de plasticiteit van de in dezelfde gothische vormtaal gemodelleerde kast. De geprononceerde overhoekse pijpentoren is immers afgesloten door lofwerk dat door de bovenlijst schiet en tussen pinakels bekroond wordt met een bloem. De zeshoekige toren is op de kast geplaatst alsof die kast een ouderwets meubel met rechthoekige doorsnede was.

De zeshoekige toren mist allerlei, bijvoorbeeld de rechterrib achter in de open ui en ook de gehele achterste zeskantsgevel. De twee gevels waartussen deze leegte gaapt laten zien dat er geen identieke zesde gevel is geweest. Zij lopen iets te ver door en de achterste steunberen staan er loodrecht tegenaan, niet radiaal geplaatst als de andere vier steunberen. Hieruit blijkt dat de zeshoekige toren niet gemaakt is om vrijstaand op het orgelfront gezien te worden maar om tegen een wand te staan.

De kast heeft een complete afsluiting in de vorm van lofwerk dat, door de bovenlijst schietend, tussen de pinakels op de stijlen eindigt. De torens staan daarachter als dakruiters op een rij het plastische pijpenfront te miskennen. Vooral de nu niet meer aanwezige luchtboog-pinakels tussen de torens waren in conflict met de S-vormige afsluitingen met gebogen finalen waarmee de pijpenvelden tussen de pijpentorens zijn afgesloten. Gezien de overeenkomsten in hun vormgeving moeten de torens en de kast van dezelfde hand zijn. Het lijkt mij echter niet uitgesloten dat de torens gelijktijdig met het orgel werden gemaakt als onderdeel van de kast om het vroegere uurwerk in het koor. In dat geval werden de torens, nadat het

kooruurwerk omstreeks 1545 buiten dienst was gesteld, op het "grote orgel" gezet in de periode dat de drieling-pagodes op de nieuwe Renaissance-orgels in de mode kwamen, wellicht tijdens de uitbreiding van het instrument door Claes Willemsz.

De restauratie van de kast

De voetplaat van de middelste pijpentoren is naar voren verzakt. Dit komt doordat uit de achterzijde van de ligger waaraan de plaat met een zwaluwstaart is bevestigd, het hout ter plaatse van de inkeping voor die verbinding is weggezaagd. De verbroken omsluiting van die inkeping vervormt door het gewicht van de op de voetplaat steunende frontpijpen en dreigt af te scheuren.

Van de uit lood vervaardigde aanvullingen van het snijwerk zijn sommige verbogen, de gecraqueleerde vergulding daarop is plaatselijk verdwenen. Op de kast zijn vele onderdelen van het snijwerk gevonden van welke het merendeel op de nu open oorspronkelijke plaats zou kunnen worden teruggebracht. Overigens is de wijze waarop het herstel moet gebeuren afhankelijk van het voor de restauratie te kiezen uitgangspunt.

Het orgel uit 1511 dankt zijn voortbestaan aan de reconstructie door Jacobus van Hagerbeer in 1651. Toen is het koororgel, als secundant van het magistrale nieuwe orgel in het schip, een tweede leven begonnen, opgelapt met de loden replica's voor verdwenen stukken snijwerk en het van het kleine koororgel afkomstige balcon. Het herkreeg zijn eikenhout-kleur, ditmaal noodgedwongen in verf.

Na de uitbreiding van het balcon in 1704 en de vernieuwing van de luiken werd de kast, naar de mode, grijs geverfd. De 19e-eeuwse mahonie-imitaties, achterwege gelaten op de torens, en het bladgoud, aangebracht op het snijwerk aan de kast maar niet op het snijwerk aan het balcon, hebben in hun willekeurigheid het orgel een rommelige schilderachtigheid verleend. Het bijwerken van dit eindresultaat zou het eenvoudigst zijn. Er is echter veel voor te zeggen de geschilderde staat uit 1651 tevoorschijn te brengen en waar nodig te herstellen en aan te vullen.

Alkmaar dankt beide orgels aan hetzelfde 17e-eeuwse project.

Het grote orgel is op de plaats gekomen waar aanvankelijk de twee koororgels tot één instrument zouden worden verenigd. Als sluitstuk werd besloten om het oudste orgel alsnog te herstellen. Zoals binnen de oorspronkelijke kast van Van Campen Schnitger's herschepping veel Van Hagerbeer-geluid bewaart, is het restant van Van Covelen's werk met historisch respect door Jacobus van Hagerbeer weer tot een bespeelbaar instrument herschappen. Ook deze historische samenhang in het ontstaan van het grote orgel (1638-1646) en de wedergeboorte van het oude koororgel in 1651 maakt het waard om een herstel van de kast volgens de toen gerealiseerde reconstructie te overwegen. De mahonie-imitatie en het grijs dat tamelijk slecht op de gele laag is gehecht kunnen zodanig worden verwijderd dat die houtkleur uit 1651 als afwerking behouden kan blijven en alleen op beschadigde plaatsen hoeft worden bijgewerkt. Het orgel, inclusief de loden aanvullingen van het snijwerk, herkrijgt aldus zijn eenvoudige afwerking. Deze wordt prachtig verlevendigd door de gepolychromeerde wapens in de balustrade van het balcon, als het lichtblauw op de helmen en andere lelijke overschilderingen daarvan zijn verwijderd en het zwart in de achterliggende casementsvlakken is hersteld. De in 1704 aangebrachte uitbreiding van het balcon en de schermen op de balustrade vragen hierbij om een aanpassing. Die zou gevonden kunnen worden door deze 18e-eeuwse onderdelen af te werken met een iets anders samengestelde en dunner opgebrachte verf. Als gezegd kunnen de meeste op de kast verloren fragmenten bij herstel van het snijwerk op hun oorspronkelijke plaats worden teruggebracht. Van de ronde Renaissance-scherstukken is een deel van het linker exemplaar bij een restauratie vernieuwd. Daarbij is de vormgeving niet geheel correct gevolgd, zoals blijkt uit het teruggevonden fragment van het vervangen deel. Dit fragment zou weer in het schermstuk geïntegreerd kunnen worden. Mooi zou het zijn als de effen lichte kast weer een zwarte achtergrond had zoals dat tot de ontleistering van de kerk het geval is geweest, denkkelijk in 1651 geïntroduceerd in navolging van de twee kleine koororgels in Haarlem.33)

noten

- 1) Bruinvis, C.W., **Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem**, deel 28, Leiden 1904, p.193.
- 2) Bruinvis 1904, p.194, 208.
- 3) Bruinvis 1904, p.198, 201, 202.
- 4) Bruinvis 1904, p.204-205.
- 5) Bruinvis 1904, p.208.
- 6) Berg, Bianca van de, *Kerkelijke bouwprojecten van de Bouwmeesters uit de Keldermans-familie*, in; **Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden**, Den Haag/Bergen op Zoom 1987, p.70.
- 7) Bruinvis 1904, p.213, Hoogewerff, G.J., *De Noord-Nederlandse Schilderkunst*, II, 1937, p.532.
- 8) Vente, M.A., *Die Brabanter Orgel: Zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance*, Amsterdam 1958, p.49, 52.
- 9) Bruinvis 1904, p.224.
- 10) Bruinvis 1904, p.204.
- 11) Bruinvis 1904, p.216.
- 12) Bruinvis 1904, p.218-219.
- 13) Bruinvis 1904, p.224-225.
- 14) **Rapport betreffende het Koororgel in de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar**, 1992, door Jan van Biezen, Koos van de Linde, Hans van Nieuwkoop, p.2, Bijlage 1.
- 15) Kluiver, J.H., *De orgelarchitectuur van Jacob van Campen* in **Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond**, jrg.73, 1974, p.2.
- 16) Kluiver 1974, p.2, opdracht (Gemeente Archief Alkmaar, inv.nr 1847) opnieuw gepubliceerd in Jongepier, J, **Het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel in de Grote- of St.Laurenskerk te Alkmaar**, 1987, Bijlage 1.
- 17) Kluiver 1974, p.2, gebaseerd op Resolutie Magistraat 27 juli 1638, Gem. Archief Alkmaar, inv.nr.44.
- 18) Kluiver 1974, p.2, gebaseerd op Stadsrekening 1638, Gem. Archief Alkmaar inv.nr.367.
- 19) Jongepier 1987, Bijlage 2.
- 20) **Rapport 1992**, Bijlagen 8 tm 21, naar stukken in Gem. Archief Alkmaar, inv.nr.1847.
- 21) Havingha, G. **Oorspronk en voortgang der orgelen, met de**

voortreffelykheid van Alkmaers groote orgel bij gele-gentheit van deszelfs herstellinge opgesteld, Alkmaar 1727, p.111.

22) Havingha 1727, p.111.

23) Rapport 1992, Bijlage 9, naar origineel in Gem. Archief Alkmaar, inv.nr.1847.

24) Rapport Centraal Laboratorium Amsterdam: **Natuurwetenschappelijk onderzoek naar de beschildering op loden decoraties aan het Van Covelen-orgel in de Laurenskerk te Alkmaar**; nr.94-288, 17 mei 1995, Rekening 1651 in Rapport 1992, Bijlage 13, naar origineel in Gem.Archief Alkmaar, inv.nr.1847.

25) Verschillende posten voor koperdraad in rekening Louris Clock uit 1651, in **Rapport 1992**, Bijlage 10, naar origineel in Gem.Archief Alkmaar, inv.nr.1847.

26) Achter het laatste woord nog twee letters(?), niet vermeld in de overzichten van Saenredam's werk.

27) Paneel 59 x 40 cm, **Catalogus Utrecht 1961**, nr.6, Gary Schwartz & Marten Jan Bok, **Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd**, Den Haag 1989, cat.nr.6, afbeelding 117. Catalogus Rotterdam, **Perspectieven: Saenredam en de architectuur-schilders van de 17e eeuw**. Catalogus door Jeroen Giltaij, Guido Jansen, 1991, nr.27, afb.p.156.

28) Paneel 76.2 x 54.6 cm, **Catalogus Utrecht 1961**, nr.5, Schwartz/Bok 1989, nr.5, afb.117.

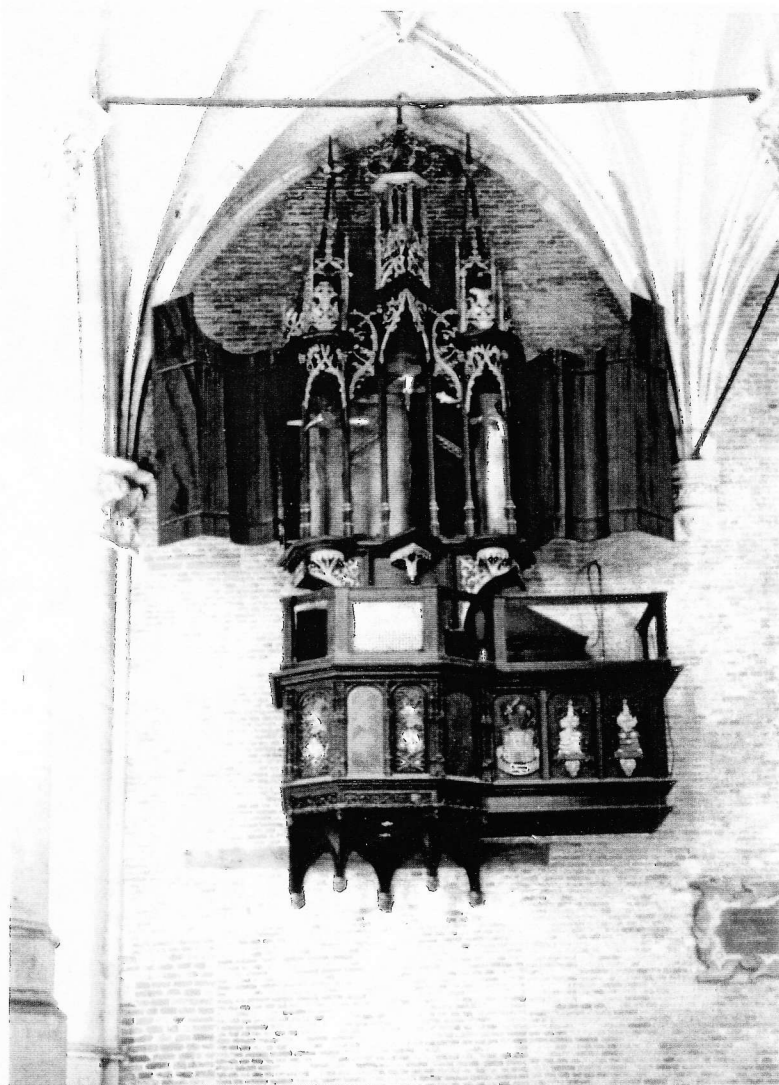
29) Vente, M.A., **Utrechtse Orgelhistorische Verkenningen, Bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de Lage Landen tot omstreeks 1630**, Utrecht 1989, p.16, 48, 250, afb. 23 (Saenredam 1644, Catalogus Utrecht 1961, nr 109) en afb.24 (George Arthur Hill, ± 1885).

30) **Rapport 1992**, p.9, Bijlage 27, p.82 (brief van organist P.Brommer 14-9-'38), p.84 (begroting Flentrop 23-9-'38), p.91 (bestek 24-1-'39, onder nr.5), p.95 (brief van de Klokken- en Orgelraad 31-10-'39, waaruit blijkt dat na de restauratie aanvankelijk de torens, in elk geval de buitenste twee, niet op de kast waren herplaatst).

31) **Catalogus Utrecht 1961**, Saenredam: Pieterskerk (nr.175) Jacobikerk (nrs 136,137) Rhenen (nr.109).

32) Klaaskerk-orgel, na de oorlog door Rijksmuseum afgestoten en nu geplaatst in de Koorkerk Middelburg, orgel van de Maria-kerk in Utrecht door Saenredam getekend in 1636, **Catalogus Utrecht 1961**, nrs 159, 161 (163).

33) zie Saenredam, **Catalogus Utrecht 1961**, nr.39 en nr.44.

afb.1 4-8-'94:
kast leeg

afb.2 torenkroon
rechts, in lood
vervangen kruis-
bloem